

ZDRAVKO KAJMAKOVIĆ

NATPISI I KRSTAČE SA GATAČKOG POLJA

U cilju sistematske evidencije spomenika kulture Zavod za zaštitu spomenika kulture NR BiH organizovao je ekipno istraživanje pojedinih krajeva Republike. Među prvim odabranim područjima nalazila se i gatačka opština sa Poljem i Površjem. Terenski rad u Gacku započet je 1958. godine, a nastavljen je 1961. godine. Ekipe su radile u sastavu: Smail Tihić (1958), Miroslav Kapel (1961) i potpisani (u oba navrata). Tom prilikom istražen je teren sjeveroistočno od linije Fazlagića Kula — Dulići, što predstavlja više od polovine gatačke opštine. Istraživanja su pokazala da je gatačka oblast arheološki bogat teren, što se može

najslikovitije ilustrovati činjenicom da je u obrađenom području evidentirano 1111 stećaka (smatralo se da ih u cijeloj oblasti ima samo 500), 5 crkvena (sa temeljima), 11 novijih i 1 starija crkva sa živopisom (Srđevići), 3 rimska lokaliteta sa površinskim nalazom plastike, 1 stari grad do sada nepoznat i na desetine preistorijskih gomila i suvozdina, itd. Iz ovog ogromnog materijala izuzeli smo ovoga puta samo nadgrobne spomenike (stećke i krstače) sa natpisima.

Evidencija spomenika kulture u jugozapadnom dijelu gatačke oblasti nastaviće se u narednim godinama.

MRĐANOVIĆI

1. Ploča Radoja Ivaniševića (sl. 1)

Malo selo Mrđanovići, naseljeno danas stanovništvom muslimanske vjeroispovijesti, nalazi se sjeveroistočno od Gacka, između većeg sela Bahora¹ i zaseoka Tarahin-Dola². Na lokalitetu **Grčko groblje** (Brdo), sjeverno od sela, leži desetak grobova ozidanih kamenjem, četiri vrlo rustične ploče i jedna krstača uz ploču, malih dimenzija i odozgo zaobljena.

Na istočnoj strani ove male skupine grobova nalazi se pravougaona ploča (veličine 185:190 cm), vrlo rustične fature i sa teško uočljivim natpisom na njenoj zapadnoj polovini vodoravne strane. Ploča, kao i nekropola u cjelini, orijentisana je pravcem istok — zapad.

Natpis je ispisan u pet redova i on glasi:

(+) ³ д СЕ ЛЕЖИ | (P) АΔΟΕ | ΗΒΑΝ
ΗΨΕ | ΒΗΧΒ

¹ U Bahorima, takođe muslimanskom selu, nalazi se jedna od najvećih nekropola u Gacku. Tu je 90 ploča, 12 sanduka i 4 uspravne ploče (tumba). Ukrašeno je 13 spomenika.

² Ime ovoga zaseoka došlo je od ličnog imena Tarah, poznatog iz jednog zapisa na stećku u Boljunima (Š. Bešlagić, Boljuni, Starinar, Beograd, 1961. 194).

³ Znak krsta je nejasno urezan te podsjeća na znak za ćirilsko slovo »а«, naopako napisano.

Sl. 1. Mrđanovići, ploča Radoja Ivaniševića.

U transkripciji: »ASE LEŽI RADOE IVANIŠEVIĆ«.

Slova su velika, fino i sa smislom pisana sa jasno izraženom tendencijom klesara da postigne stilsku čistotu kapitelnog pisma. Karakteristična su slova: »2« (napisano kao »X«), »V« (ne kao kvadrat), »N« (bez gornje polovine lijevog kraka), »Š« (odozgo zaobljeno).

Uzevši u obzir rustičnost ploče, stilsku čistotu pisma i do izvjesne mjere njegove paleografske osobine, i činjenicu da je selo već odavna naseljeno muslimanima, ovaj zapis morao bi se datirati relativno vrlo rano u 14. ili 15. vijek, svakako prije dolaska Turaka u ove krajeve.

Ploča može vrlo lako da bude starija od teksta jer su slova ispisana na ravnim plohama, zaobilazeći pukotine i neravnine, što bi moglo da znači da su erozivne pukotine ponekad starije od priklesavanja ploče. Od izvjesne je važnosti i pojava odozgo zaobljene krstače u selu naseljenom muslimanima, što bi nam, donekle, moglo da posluži kao elemenat za dataciju krstova ovakvog tipa⁴, odnosno islamizacije mjesnog stanovništva.

2. Krstača Vučete Raosala (sl. 2 i 3)

Krstača se nalazi na polovini udaljenosti između Mrđanovića i Bahora, sa lijeve strane Bahorskog potoka, na jednoj maloj uzvisici. Pošto je većih dimenzija, vidi se iz daljine. Visoka je 170 cm, široka je 45 cm (u krsnicama 80 cm) a debela je 20 cm. Glava i gornje strane krsnica su zaobljene. Na istočnoj strani, na sredini krstače, nalazi se plastična »jabuka«, a ispod nje je zapis. Drugog dekora nema. Uz krstaču je veća ploča bez dekoracija (ona pripada krstači), a u njenoj neposrednoj blizini su još tri takve ploče i nekoliko amorfnih stijena.

Zapis u osam redova, koji skoro u cjelini ispujava trup spomenika, glasi:

d CE ΛEЖH | OXVEMd | P4WC-
 dA | MPCCLEM | P8CCd Ccd | CH
 CcAM | XCCHN8 | Mд

U transkripciji: »Ase leži Vučeta Raosal, tr(i) klet(a) ruka k(o)a si kam(en) ukinuta (ukinu ta, ili ukinu(l)a).

Prvo slovo prezimena, napisano je kao »a«, treba pročitati kao »r«, jer je klesar očigledno pogriješio te ga napisao naopako, inače ovo prezime samo na prvi pogled zvuči neobično. Umjesto »prokleta« klesar piše »trkleta« (trikleta) što je stariji oblik ove riječi, poznat iz mnogih tekstova na kamenu i papiru (»trikleti babuni«)⁵. Pored skraćenja, sasvim uobičajenih (»ka«, »si«, »kam«), tu je i jedna greška na kraju teksta kada u pos-

⁴ Sudeći po njenom obliku, krstača je nesumnjivo nastala u vremenu daleko poslije dolaska Turaka, što bi indirektno govorilo o kasnom datumu prelaska mjesnog stanovništva na islam.

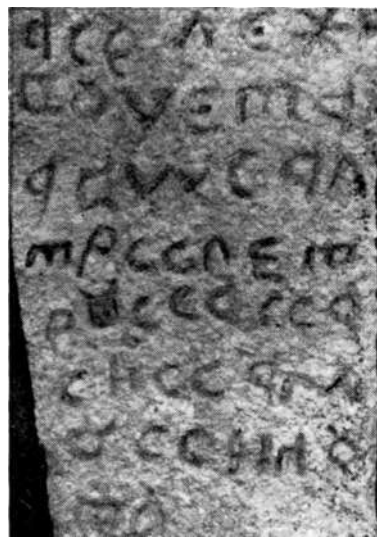
⁵ Dušanov Zakonik, Žitije Simeuna Nemanje od sv. Save, Trojički zbornik itd.

Sl. 2. Mrđanovići (Bahori), krstača Vučete Raosala.

ljednoj riječi umjesto ukinula« stavlja »ukinuta«. Ali ovu riječ mogli bismo čitati i na drugi način. Pošto je slog »ta«, posljednji u ovoj riječi, napisan na kraju u posebnom retku, završetak bi se mogao pročitati i kao »... si kam ukinu«. U ovom slučaju posljednja dva znaka (»ta«) čitali bi se kao brojevi: 301., što je, s obzirom da se radi o datumu, nemoguće prihvatiti. Zapaža se da klesar ne stavlja poluglas na kraju riječi, što je karakteristično za najstarije i najmlađe tekstove ove vrste. Umjesto znaka »O« klesar piše grčko slovo omegu, a slovo »u« jedanput piše sa kvadratičnim donjim dodatkom.

Datirati ovu krstaču vrlo je teško. Jedino se može tvrditi da ona nije mlađa od 1600. godine, ni starija od polovine 16. vijeka.⁶

Sl. 3. Mrđanovići, zapis na krstu Vučete Raosala.

⁶ Ukoliko se ovdje radi o dokumentu u što sumnjamo, prije bi se mogla prihvatiti mogućnost da je klesar pogriješio te umjesto da napiše znak »Ψ« (700), napisao je znak za slovo »М« (700), koje donekle i slični na prethodni znak. U tom slučaju datum bi se mogao čitati i kao 1701. g.

Selo Kokorine udaljeno je oko 8 km sjeveroistočno od Fojnice. Teško je pristupačno. Nekropola sa stećcima, na još uvijek aktivnom seoskom groblju, nalazi se na jednoj humci u sredini sela Donje Korine. Tu je ukupno 52 stećka i 8 starijih krstača pomiješanih sa mnoštvom novijih grobova. Među stećcima je 7 sanduka, dva su uspravne ploče (tumba), a ostalo su ploče. Pored ukrasa na spomenicima sa natpisima, o kojim će biti govora docnije, na nekropoli se nalazi još nekoliko ukrašenih kamenova sa motivima luka i strijele (1), polumjeseca (2), vijenca (1), krsta u krugu (1), tordiranog užeta (2), trojne arkade (2), lozice sa trolistom u dvije varijante. Mnogi spomenici propali su u zemlju, djelimično ili potpuno, te se ponekad samo naziru, a brojni su ulomci polupanih stećaka, što nam svjedoči da je ova nekropola nekad bila bogatija ovim spomenicima.

*

1. Sljemenak sa natpisom Braćka (sl. 4 i 5).

Sljemenak se nalazi uz ogradu od kamena, na zapadnoj strani groblja. Klesan je vrlo lijepo u vapnencu izrazito bijele boje, izgleda imunom na lišaje i otpornom prema patini vremena. Sljemenak je u potkrovlju opasan sa svih strana tordiranim plastičnim užetom, ispod koga se obmotava friz sa lozicom i trolistom sa pupoljcima pri koljencima. Dimenzije su mu: dužina 150 cm, širina 70 cm i visina 87 cm. Na sjevernoj strani sljemenaka nalazi se duboka pukotina. Orijentisan je I-Z.

Narod ovaj kamen, vjerovatno zbog njegovog izgleda, naziva »kapela« i vjeruje da je ispod nje, u zemlji, velika »srebrna kapela puna svetiinja i zlata«.

Zapis se nalazi na južnoj strani spomenika. U tri kraća reda ispisan je ovaj tekst:

А СЕ ЛЕЖИ БРАЋКО | (ПОСЛУ-
ЖИХЪ | МАЛУ ПОЛШЕНО-?)

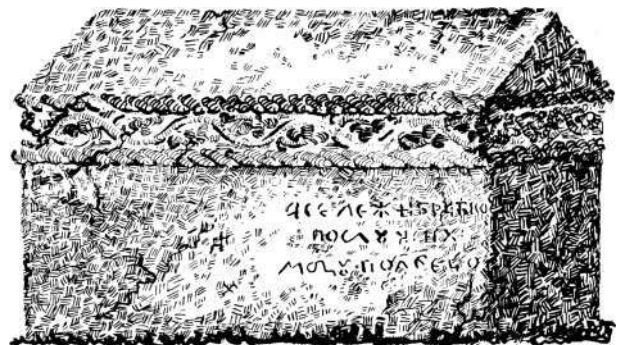
Mislim da bi se ovaj natpis trebalo da čita: »Ase leži Braćko, poslužih maču počteno.«

Prve tri riječi jasno su napisane, slova nisu oštećena te je i čitanje sigurno. Međutim, posljednje tri riječi nešto su oštećene, nejasne su, te se prilikom čitanja moralo pribjeći djelimičnoj rekonstrukciji. U riječi »poslužih« znakovi »s« i »l« su spojeni, a znak »u« je nejasno urezan. Još teže se čita šesta riječ: »maču«. Slovo »a« slični na »o«, ćirilsko slovo »Č« (V) slični na znak za ćirilsko »l«, odnosno »n«. U šestoj riječi (počteno) treći i čet-

Sl. 4. Kokorine, Braćkov sljemenjak, sjeverna strana.

vrti znak su napisani naopako, a »o« je oštećeno pukotinom. Kako vidimo znak za »č« (ćirilski u ovom slučaju kao »V«) oba puta napisan je naopako, što nam daje za pravo da ovaj znak baš

Sl. 5. Kokorine, zapis na Braćkovom sljemenjaku.

tako pročitamo. S obzirom na ove greške izgleda da klesar (»dijak«) nije bio dovoljno siguran u svome poslu, ili je natpis radio po tuđem prilošku.

Zbog navedenih nesigurnosti u pisanju teksta čini se da se paleografske osobine slova ne mogu bez rezerve koristiti u datiranju stećka i natpisa, koji je inače vrlo oskudan podacima. Činjenica da je pokojniku spomenuto samo ime (»Ase leži

Bračko») moramo objašnjavati izuzetnom popularnošću i izvjesnim lokalnim značajem pokojnika, jer je pisac teksta, želeći ga ovjekovječiti, smatrao dovoljnim ako mu samo ime spomene, i to u formi popularnog nadimka, deminutiva (Brajan, Brajko, Bratko, Bračko). Na osnovu ligature (»sl«), izvjesnih karakteristika teksta i njegovog duha, (strogo epitafno lapidarni stil, spominjanje mača, što tekstu daje srednjovjekovnu boju i riječi »pošteno«, umjesto »pošteno«, što je takođe stariji oblik i, na kraju, na osnovi oblika spomenika te njegovih dekoracija, natpis možemo datirati u vrijeme oko polovine 15. vijeka.

U nemogućnosti da natpis fotografišem donosimo njegov crtež (sl. 5).

2. Krstača Mratila Stepanovića (sl. 6)

Ovo je najmonumentalniji spomenik na groblju u Kokorinama. Nalazi se na istočnoj strani groblja a isklesan je od kamenog monolita bijele boje, uzetog vjerovatno sa istog kamenoloma odakle je i sljemenjak sa natpisom u kome se spomi-

nje Bračko. Krsnice sa gornje strane i glava krstače u cjelini su polukružno završeni te spomenik poprma izraziti antropomorfni izgled. Dimenzije su: visina 200 cm, širina u trupu 70 cm, u krsnicama 130 cm, debljina 35 cm. Kako vidimo, ovo će biti najmonumentalnija antropomorfna krstača evidentirana na Gatačkom polju i okolini. (Visina krstače biće nešto veća od 2 m jer je zbog mekog tla spomenik prilično propao u zemlju nagnuvši se na jugoistočnu stranu).

Klesar je krstaču ukrasio sa tri antropomorfne arkade uklesavši ih duboko u donje zone istočne i zapadne strane. Površina trupa sa istočne strane odvojen je od krsnica duplom cikcak-linijom i plastičnim pojasom sa kosim, linijama (degenerisane i šematizovane tordure), koji uokviruje gornji dio krstače. U sredini »glave« krstače nalazi se plastičan krug sa takođe plastičnim upisanim krstom. (Uspravna crta krsta danas se ne vidi jer je oštećena pukotinom, a možda nije ni postojala.

Iste dekoracije nalaze se i na zapadnoj strani krstače, samo što u krugu na ovoj strani nema upisanog krsta već deset zrakastih linija.

Sl. 6. Kokorine, Krstača i zapis Mratila Stepanovića.

Kako vidimo krstača je nenametljivo ali relativno bogato dekorisana. No, njene likovne vrijednosti su naročito pospješene opštim antropomorfnim izgledom, monumetalnim dimenzijama, koje je čine dominantnom na groblju, izvjesnom rustikom i asimetrijom, koja je ipak toliko snažna da postavljeni kreativni zadatak najuspješnije rješava i čisto skulptorskim efektima njenih masa, koje, preko naizmjeničnog smjenjivanja ploha i oblina i oštih i blagih uglova, rastu u dramatičnosti od podnožja prema vrhu, pobuđujući kod posmatrača umjetnički doživljaj blizak onom koji nam se rađa kada gledamo savremeno avangardno skulptorsko djelo. Zbog toga ova krstača, slična u zemlju usađenoj seljačkoj drvorezbarenoj preslici, predstavlja likovno-skulptorski akcenat groblja u cjelini, navodeći nas na misao da nije bez razloga postavljena na početku kokorinske nekropole.

Reminiscencije na drvorezbu, do kojih dolazimo posmatranjem dekorativnih elemenata ove krstače (krugovi sa krstom (?) a naročito sa zrakastim linijama, trake sa kosim i cikcak-linijama), postaju shvatljivije pa i potpuno logične kada uzmemo u obzir da još uvijek groblje u Kokorinama krase ogromne, po oblicima komplikovane i izrezbarene drvene krstače. Međutim, za nas je posebno interesantna antropomorfna stilizacija ove krstače, koja je tako dosljedno sprovedena, da je prilično udaljava od oblika klasičnih krstača, no o tome će docnije biti riječi.

Tekst, ispisan u dva reda po dužini krsnice sa istočne strane, glasi:

д се ссрстѣ мрѣ | пнла сѣ -
паноднѣа

Iako slova »I« i »L« u imenu (»Mratila«) nisu potpuno jasna, jer je prvo oštećeno pukotinom a drugo nejasno napisano, mi se ipak, držeći se ostalih fakata, moramo opredjeliti za slijedeće čitanje: »Ase krst Mratila Stepanovića«. Iza prvoga sloga imena dolaze dva slova »A«, čemu je uzrok nedostatak prostora, te je klesar slovo »A« prezimena morao da podigne za par santimetara (sl. 6).

Ime Mratil danas nije uobičajeno, barem ne u ovom obliku. Ukoliko se ne radi o greški klesara, ovo ime biće izvedeno od poznatog imena MARTIN, hrišćansko-kalendarskog porijekla. Ime Martin (Mrato) izvedeno je pak od imena Martin (sv. Martin — Mratin, papa rimski, slavi se kod pravoslavanih 11. novembra). U Bosni i Hercegovini postoji nekoliko geografskih imena izvedenih od ovog ličnog imena, a u Gatačkom polju jedan izvor nosi naziv Mratin (u Cernici).

Prezime Stepanović spominje se još jedanput na jednoj krstači u Dulićima na jugoistočnom dijelu Gatačkog polja⁷. Radi se o nekom Milovanu

⁷ P. Slijepčević, Staro groblje u Gacku, Glasnik Zem. muzeja, Sarajevo, 1928, II, 61.

Stepanoviću, koji je poginuo od hajduka (haramije) 1762. godine⁸. Naš Mratil Stepanović je vjerovatno vremenski daleko starija ličnost a i udaljenost između Kokorina i Dulića (preko 30 km) teško da dozvoljava povezivanje ova dva prezimena.

Impozantna krstača na groblju u Kokorinama govori nam da je Mratil Stepanović bio snažna i poznata ličnost. S obzirom da mu je podignuta krstača »krst« i da mu je ime kalendarskog porijekla i na pojavu kaluderskih imena na drugim sličnim krstačama u Kokorinama, neosporno¹ je da je Mratil pripadao pravoslavnoj konfesiji. Kada je on živio, teško je reći, ali čini se da se ova vrsta krstača, na kojima se u silueti osjeća uticaj islamskih nadgrobničkih spomenika, nišana, ne može datirati prije dolaska Turaka. Uzevši u obzir da su ti uticaj i znatni, s jedne strane, i da se ova krstača preko svoje ornamentike i ukrasa jasno naslanja na stećke, naročito u slučaju arkada, s druge strane, čini se da imamo najviše opravdanja ako krstaču datiramo u 16. vijek.

3. Safoilova krstača (sl. 7)

Ova krstača nalazi se u blizini spomenika Mratila Stepanovića, slična je njoj samo je mnogo manja. Visoka je 170 cm, široka 55 cm a debela je samo 13 cm. Izuzev predstave čovjekovih očiju, koja se nalazi iznad sjecišta krsnice i trupa, drugih ukrasa nema.

Na trupu krstače sa istočne strane u dva reda ispisan je slijedeći tekst:

д се · крсѣ | сафωнл · (оѡв)

Zapis se vrlo teško čita, slova su nejasno izvedena i plitko klesana. Iza riječi »ase« i imena umrlog nalaze se tačke. Slovo »a« u imenu spojeno je sa slijedećim slovom(»f«) kosom crtom. Slovo »o« napisano je kao omega.

Zapis se čita: »Ase krst Safoil(ov).«

Tek na osnovu izvjesnih pravopisnih i paleografskih osobina (grčki znak omega i stavljanje tački iza riječi), a i na osnovu sasvim neobičnog imena umrlog, bliskog Safonije (kalendarskog porijekla — prorok Safonije), mogu se konstatovati jači uticaji crkve i crkvenoslovenske literature.

Uzevši u obzir navedeno kao i degenerisane antropomorfne stilizacije formi krstače, ona se može datirati u prvu polovinu 17. vijeka.

4. Krstača prezvitera Azarija

Krstača se nalazi u sredini groblja u Kokorinama. Visoka je 100, široka 35 a debela 10 cm.

⁸ P. Slijepčević, ibidem. Datum je vrlo komplikovano napisan te se mora provjeriti. Oblici krstače govore da je ona svakako iz 18. v.

U silueti je imala antropomorfni oblik, uproštenog i degradiranog tipa, a sada su joj lijevi krak krsnice i »glava« odbijeni. Sa zapadne strane ukrašena je velikom granom iz koje se razvijaju sa svake strane po četiri pri vrhu spiralno završene linije.

Slova zapisa na istočnoj strani krstače duboko su klesana te se jasno čitaju:

А СЕ · ЛЕЖН · ПР | ЕЗОН | М(Е)РЬ · | А-
З(А)РНЕ · | Б(О)Г · А | А · Г А · П |
РОСМН

Čitamo: »Ase leži prezviter Az(a)rije, bog da ga prosti«.

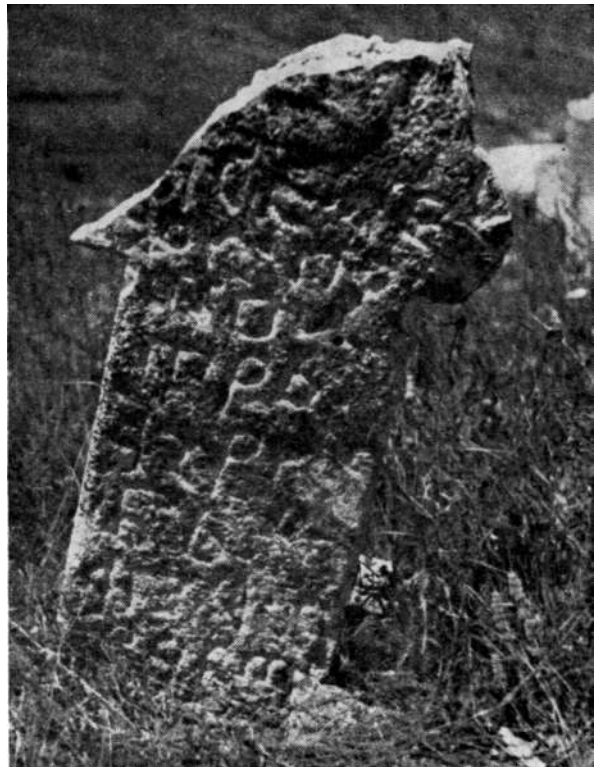
Uticaj crkve, evidentiran i na prethodnim spomenicima, kako vidimo, dolazi na ovom tekstu do naročitog izražaja. Pored umrlog prezvitera Azarija, čije kaludersko ime i sveštenečki čin o tome najrječitije govore, mi u ovom tekstu srećemo i karakteristični završetak »bog da ga prosti«. Tim uticajem tumači se i pojava tački iza svake riječi, ispuštanje pojedinih samoglasnika i pojava skraćenica. Paleografske karakteristike ovoga teksta mogu se uspješno komparirati sa tekstom na ploči

Sl. 7. Kokorine, Safoilova krstača.

protopopa Starhinje koja se nalazi na groblju bliske Fojnice. Ova ploča jasno je datirana u 1632. godinu. Spomenik prezvitera Azarija biće samo nešto mlađi i od ovoga datuma.

Ovaj zapis donekle baca svjetlo na pojavu crkvenih uticaja u paleografiji zapisa na krstačama kao i na pojavu kalendarskih imena (Mratil, Safoinil(?), Azarije) na spomenicima groblja u Kokorinama. Postojanje jednog prezvitera u 17. vijeku govori nam da u Kokorinama ili njenoj okolini možemo tražiti neku stariju seosku crkvu koja je taj uticaj širila. Otud i brojni spomenici u obliku krstača na ovom groblju. Biće da se ta crkva nalazila prije u Domrkama nego u Kokorinama.

Sl. 8. Kokorine, krstača sa zapisom prezvitera Azarija.

5. Krstača Stojana sina Vučetina (sl. 9)

Po obliku ova, sada oborena i prebijena krstača skoro u svemu slična krstaču prezvitera Azarija, u čijoj se blizini i nalazi. Za razliku od Azarijeve krstače, ona na vrhu ima predstavu čovjekove glave sa brkovima, izvedenu duplim linijama. Oči su kružne i velike a brkovi su na dole oboreni. Na poledini spomenika usječen je krst na dugačkoj dršci između dvije linije gore spiralno zavijene (stilizacija instrumenata Hristovih muka).

Na strani na kojoj je ljudska glava nalazi se ovaj natpis:

А СЕ · ЛЕЖ(Н) · СМО | АН · С НН | ОЖ-
ВЕМ | НН | Н(А) А Ч | Р А | Р А (Б)
Б(ОЖН)

Čita se: »Ase lež(i) Stoan sin Vučetin. Na 1700. Rab b(oži)«.

Klesar je skoro nepismen. On »n« piše u vidu oborenog ćirilskog slova »b«, ispušta slova i pravi inverzije, a ne umije ni da se drži prave linije u redovima, niti zna da pojedine dijelove teksta stavi na svoje uobičajeno mjesto (datum i »rab boži« nisu na svome mjestu).

Međutim, zapis je za nas, ipak, naročito važan jer je datiran. Ovo je jedini sigurno datirani krst u Kokorinama, te na osnovu njega možemo indirektno datirati i ostale antropomorfne krstače na ovom groblju, kao i u Gacku uopšte, s obzirom da

pripadaju istoj vrsti nadgrobnih spomenika — sa oblim završecima i oblim oborenim krsnicama rudimentarnih dimenzija. Istina, oblik ove krstače prilično je udaljen od oblika starijih antropomorfni spomenika (Mratilova krstača), glava je iste širine kao i trup (debeo samo 9 cm), vrat ne postoji a krsnice su tek naglašene. Ipak osnovna antropomorfna koncepcija je sačuvana, a tu je i predstava čovječije glave.

ПОСЛ(Е) · БРАТМ ... (?) ПОГРЕ
РАБ · БОЖИ · ГДОРО · МНМ -
РОО · БОГ · ДА · ГД · ПРОСМ(Н)

Sl. 9. Kokorine, zapis na krstači Stojana sina Vučetina.

6. Krst Gavre Mitrova i ostali krstovi

Najmlađi krst sa zapisom na groblju u Kokorinama je krst Gavre Mitrova. On potiče sa kraja 18. ili početka 19 vijeka. Oblik krsta više nije antropomorfni već obični, skoro ravnokraki.

Zapis na zapadnoj strani glasi:

U transkripciji: »Posle brata ? pgibe rab boži Gavro Mitrov, bog da ga prosti«.

7. Ulomak antropomornog krsta

Na jednom ulomku sa »glavom« krsta nalazi se danas samo početak nekadašnjeg teksta:

А С Е · К Р С Т М Б : ...

Krst se može datirati na kraj 18. vijeka.

8. Ulomak iz Bodežišta

Na groblju u Bodežištima, na kome se još uvijek nalazi i nekoliko stećaka s pločama, nalazi se i jedan ulomak gornjeg dijela ravnokrakovog krsta sa predstavom sunca na istočnoj strani, »jabukama« na završecima krakova i slijedećim tekstom:

IC - XC - (NH - KA) A CE KPC (MB) ...

Krst se može datirati u početak 19. vijeka.

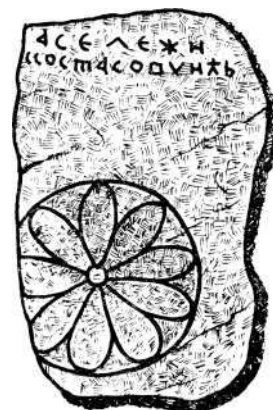
Naveli smo ove novije spomenike u obliku krsta i zapise na njima kako bi ilustrovali neprekinut kontinuitet izvjesnih paleografskih osobina pisma od najstarijih do najmlađih spomenika u Gatačkom polju.

GRAČANICA

Selo Gračanica, naseljeno stanovništvom muslimanske i pravoslavne vjeroispovjesti, udaljeno je oko 2 km od Gacka. Selo se u arhivskoj građi spominje vrlo rano, još 1278.⁹ godine, u isto vrijeme kada se prvi put spominje i Gacko. Pored toga ovdje je, sudeći po ulomcima rimske plastike koji se nalaze u porti crkve, nekada bilo i rimsko naselje sa grobljem na istom mjestu gdje se i u srednjem vijeku, kao i danas, vršilo sahranjivanje. Današnja crkiva na groblju posvećena je sv. Nikoli a sazidana je od stećaka koji su često bili i dekorisani. U porti je, ipak, još uvijek sačuvano 15 ploča.

1. Ploča Koste Sovčića (sl. 10)

U patos gračanske crkve uzidana je, između ostalih, i jedna ploča nepravilnog oblika, duga 155 a široka 60 cm. Donji dio ove ploče ukrašen je rozetom, čiji prečnik iznosi 90 cm. Rozeta se sastoji od 9 pravilnih zrakastih listova, što nas podsjeća

Sl. 10. Gračanica, ploča Koste Sovčića u patosu crkve.

⁹ K. Jiriček, Zbornik K. Jiričeka, Beograd, 1959. 289.

na ukrase sa ambvona u manjim crkvama. Zbog toga se može pretpostaviti da je ova ploča prilikom prvobitne gradnje crkve iskorištena za izradu ambvona. Docnije, za vrijeme obnova crkve, od kojih posljednje dvije padaju u 1896 i 1914. godinu, lokacija ove ploče mogla je biti izmijenjena, te je ispred oltara premještena u sjeverozapadni, pripradni dio crkve. Po tradiciji, koja je zabilježena i na dovratniku crkve, ova bogomolja sazidana je 1534. g.

Natpis se nalazi pri vrhu ploče, ispisan je u dva reda i sadrži slijedeći tekst:

А СЕ ЛЕЖИ | СОСТА СО-
ВУНЪ

Natpis se može datirati u 15–16. vijek, ako ne i ranije, uzevši u obzir navedenu tradiciju o postanku crkve. Uklesana rozeta je mlađa od teksta, vjerovatno iz 16. vijeka.

2. Miloševa krstača

Krstača se nalazi na istočnom dijelu ograđene crkvene porte. Visoka je 100, široka 42 (u krsnici 68) a debela je 18 cm. Odozgo je polukružno završena a krakovi krsnice su odozgo i odozdo ukošeni. Na sredini krsnice, na zapadnoj strani je plastična »jabuka«. Ispod nje je tekst:

НЖЭУ | ЧПОВН | W ЭС Р

Nema sigurnijih elemenata za određeniju dataciju ovoga krsta, ali mislimo da je iz 17. vijeka.

3. Mišina krstača (sl. 11)

Krstača se nalazi nešto sjevernije od gornje krstače, i podsjeća na nju u svemu, izuzev što su joj krsnice ravne. Tu je i plastična »jabuka«.

Tekst je na zapadnoj strani, ispod i iznad »jabuke« i on glasi:

А ОДН | ЛЕЖИ | МНШЪ

Kako vidimo tekst na ovom krstu počinje sasvim neuobičajenom konstrukcijom: »A ov(d)i leži Miš«. Ime bi trebalo čitati kao Mišo, iako nedvosmisleno stoji Miš, sa poluglasom na kraju.

Krstača je vjerovatno iz istog perioda iz kojeg je i prva, a možda ju je klesao i isti majstor.

DOMRKE

1. Krstača Vukosava Vukčića (sl. 12)

S lijeve strane puta koji vodi od sela udaljenog 4 km istočno od Fojnice, prema crkvi sv. Dimitrija, nalazi se, nedaleko od crkve, monumentalna, izrazito antropoidna krstača. Ona je usađena u zemlju uz zapadnu ivicu kamene ploče (200 cm : 160 cm), ukrašene po gornjoj strani lozicom sa trolistom. Pored ove, uz krstaču se nalaze još dvije ploče bez ukrasa. Krstača je visoka 250 cm, široka je u trupu 50 cm, u krsnici 114 cm a debela je 20 cm. Centralni dio krstače pri vrhu je zaobljen a krakovi krsnice su ravni, samo su neprimjetno ukošeni.

Istočna strana je ukrašena. Polukružni završetak oivičen je odozno dvostrukim uvrnutim (tordiranim) užetom, dok je dole, kao i oko krsnica, uže jednostruko. U sredini gornjeg dijela jasno je izražena predstava ljudske glave koja je uokvirena kosom i bradom u stilizaciji uvrnutog užeta. Brkovi su tanki i zavrnuti su prema gore.

U sredini trupa su dvije čovjekolike arkade (visina 80 cm), na desnoj strani krsnice je predstava sunca a na lijevoj polumjeseca.

Na sredini južne, uže, strane krsta nalazi se ovaj natpis:

Sl. 11. Gračanica, krstača sa natpisom.

а снє (с) рсѣѣ | ѡ ѡсѡ | сѣ
 ѡѣ | ѡсѡсѡ | хѣ

Kako vidimo, umjesto uobičajenog početka »ase krst«, ovdje imamo »asie«. Sličan oblik javlja se i na drugim zapisima¹⁰ na nadgrobnom kamenu, od kojih je jedan u samom Gatačkom polju, u selu Garevu, gdje na jednoj ploči stoji: »Asei leži Dena, mati popa Vukašina«. Mislimo da se u oba slučaja radi o uticaju crkvenoslovenštine. Slovo »K« u riječi »krst« nije jasno napisano ili je oštećeno. Ostale paleografske osobine ovoga zapisa karakteristične su za 15. vijek te u njegovu drugu polovinu datiramo i ovaj krst, s obzirom na njegov oblik dekorativne elemente i činjenicu da se nalazi uz ploču dekorisanu sa lozicom i trolistom.

Prezime Vukčić (izvedeno kao patronimus od Vukča) bilo je jako rašireno u srednjem vijeku u Humu. Pored Hercega Stjepana, koji je nosio ovo prezime, zna se za još nekoliko Vukčića, od kojih jedan i Vukić Vukčić, spomenut na stečku u Opličićima koji je datiran u 15. vijeku.

Sl. 12. Domrke, krstača sa zapisom Vukosava Vukčića.

MIHOLJAČE

2. Krstača Paje Damjanova (sl. 13)

Groblje na Miholjačima, na kome se odavna sahranjuje samo porodica Govedarica, nalazi se sa lijeve strane novootvorenog puta Gacko — Foča. Najveći spomenik na ovom groblju je »domaćinski krst« porodice Govedarica, odnosno ogranka ove porodice koji se interno nazivaju Kneževićima. Pod ovu krstaču mogu se sahranjivati samo najugledniji domaćini ove porodice. Do 1898. g. ona je ležala prebijena, pa su je te godine obnovili cementnim i željeznim plombama Stevan i Began Govedarica¹¹. Krstača nema antropomorfnu oblik kako je to uobičajeno u Gatačkom polju, što se da objasniti relativno kasnim datumom nastanka. Sa istočne strane ukrašena je duplim linijama, koje teku ivicom, i urezanim krstom na sredini, a sa

¹⁰ Glasnici Zemaljskog muzeja za 1895, 280; 1892, 113; 1953, 326; 1959, 225.

¹¹ Zapis o ovoj obnovi čita se na istočnoj strani krstače: »Ovde leže zemni ostaci Nikolice i Ilije Govedarice, umrli 1868. 1887. godine. Rođeni 1805. 1808. Digli spomenik 1898. Stevo i Began Govedarica«. Beganu je ime dao kum, musliman, jedan od potomaka Smail-age Čengića.

zapadne strane je natpis. Dimenzije: visina 240 cm, širina krsnice 100 cm, širina trupa 55 cm, debljina 24 cm.

Tekst sa krstače objavio je P. Slijepčević ali nepotpuno.¹² On je zapis čitao: »Na 1771 leta prestavi se ... Paio(:) Banović (Bajović?)«. Međutim, pažljivim čitanjem dolazi se do slijedećeg teksta:

Н(А) АУОА | ЛЕМО ПР | Е-
 СМАД(Н) С(Е) | ПАНО | ДАМА-
 А | НО(ОБ)

Dakle, tekst treba čitati: Na 1771. leto prestav(i) s(e) Paio (Pajo) Dam(j)ano(v). Slova su oštećena prilikom opravke ove krstače te otuda teškoća u čitanju. Pored toga, klesar je ispustio pojedina slova (»a« u predlogu »na«, »i« u glagolu »prestavi«), slovo »d« napisao je naopako, a umesto znaka za glas »b« stavlja dva »a«.

Da ovaj tekst zaista treba ovako čitati našli smo potvrdu i u vrlo živoj narodnoj predaji. Govedarice još znaju da je njihov prvi doseljeni predak sa Miholjče, Djedo Govedarica, imao 3 sina:

¹² P. Slijepčević, nav. delo, 58.

Sl. 13. Domaćinska krstača porodice Govedarica (ogranak Kneževića) sa zapisom Paja Damjanova na groblju u Miholjačama.

Damu, Tomu i Lazara. Ovaj Damo (deminutiv od Damjan) vjerovatno je otac Paje Damjanova, sahranjenog pod ovu krstaču. Doseljenje Govedarica (prije Bijelići) na Miholjače, znači, moglo bi se datirati odmah na početak 18. vijeka, (Po kazivanju Veljka Govedarice iz Gacka).

2. Krstača gospoje Mire i Dmitra (sl 14)

Krstača se nalazi u blizini spomenika Paje Damjanova. Odavna je prebijena pri korjenu. Od dekoracija na krstači se samo nalazi jedan plastičan »grčki krst« na sredini i tri jabuke na završecima krakova. Grubo je klesana i malih je dimenzija: visina 70, širina 23 cm, debljina 10 cm. Natpis se nalazi na obje strane krsta, sa jedne strane je Mirin, a sa druge Dmitrov.

I strana:

д сє | лє жн рѣб | бо жн |
госп | оѣ мн | рѣ

Čita se: »Ase leži rab boži gospoja Mira.« Znak za slovo »b« je iskošen, a znak »i« napisan je bez jasne predstave o njegovom izgledu te slični na ćirilsko slovo »ž«.

Sl. 14. Miholjače, krstača gospoje Mire i Dmitra.

II strana:

д сє | лє ж(н) | дм | нп | др

»Ase leži« napisano je iznad znaka krsta a »Dmitar« ispod krsta. Slova su velika, lijepo pisana i duboko uklesana. Krstača je, kako se vidi, zajednički nadgrobni spomenik dviju osoba, vjerovatno muža i žene. Sudeći po tome što je zapis gospoje Mire opširniji i što zauzima čitavu jednu stranu, dok je zapis Dmitrov upisan iznad i ispod predstave krsta, biće da je »gospoja Mira« umrla nešto prije svoga muža. Čvrsta veza ovoga zapisa sa zapisima na stećcima, naročito u invokaciji (»Ase leži...«), datira ovu krstaču u vrijeme prije krstače Paje Damjanova (1771. g.) i drugih krstača na Miholjačama, gdje je invokacija »ase leži« zamijenjena sa »prestavi se«. Ali, pošto se na istoj krstači nalazi i novija konstrukcija »rab boži«¹³, ovaj natpis se ne može datirati prije 18. vijeka, a biće da potiče najprije sa kraja prve polovine

¹³ Istina, ova konstrukcija javlja se mnogo ranije, na primjer na poznatom stećku iz Veličana iz 14. v. (Glas. Zem. m. 1892, 215) i Vidoštaku (1231) ali u našem slučaju radi se očigledno o vremenu kada je ona ponovo postala popularna, a to je 18. v. Ona je od tada kod pravoslavnih u čestoj upotrebi.

18. vijeka. Ovaj tekst, kako ćemo docnije vidjeti, najviše se podudara sa tekstom na krstači Todora Lazareva iz 1767. godine.

3. Krstača »dobrog Alekse Lazarevića (sl. 15)

Krstača stoji uspravno u neposrednoj blizini naprijed navedenih spomenika. Istočna strana ukrašena je predstavom kruga, ispod koga su dva polumjeseca. Na sredini je predstava krsta, a dole

Sl. 15. Miholjače, krstača Alekse Lazarevića.

je stilizovano palmino stablo. Na završetku krsnica nalazi se po jedan trolist sa međusobno odvojenim listovima u obliku trouglova. Krstača je visoka 85 cm, široka 25 — 45 cm a debela je 18 cm.

Nejasno datirani natpis nalazi se na zapadnoj i južnoj strani krstače.

Na zapadnoj strani čita se:

N(A) ДУСЕ|□ ЛЕМО|ПРЕСТАДН
|СЕ ДОСРН АЛЕСС|СА Л(А)|
ЗАРЕ|ДН*

Na južnoj strani:

БО|Г А|А Г(А)| ПРО|СМ|Н

Datum nije jasno napisan. Postoji mogućnost da se godina čita kao 1705, 1712. i 1752. Mi se opredjeljujemo za 1752. godinu smatrajući da je klesar pogriješio te umjesto da napiše znak za 50 napisao je znak za 5.

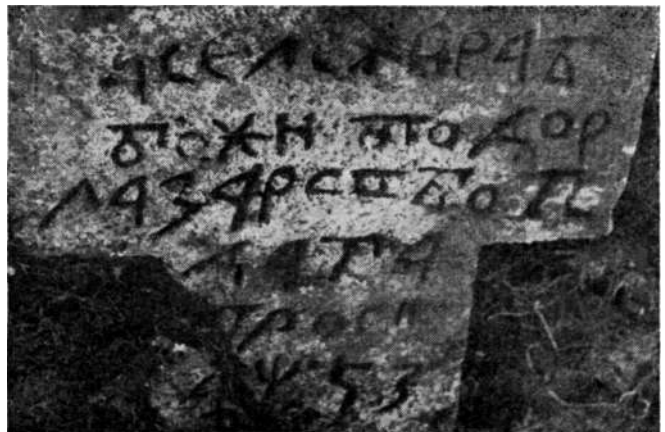
Natpis prema tome čitamo: »N(a) 1752. leto prestavi se dobri Aleksa L(a)zarević, bog da g(a) prosti«.

Klesar teksta upotrijebio je kvadrat za slovo »V« i oboreno slovo »B«. Atribut »dobri« upotrijebljen na nadgrobnom spomeniku iz sredine 18. vijeka govori nam da on nije bio isključiva karakteristika starijih srednjovjekovnih natpisa, te se pojava ovog atributa ne može više koristiti za dataciju natpisa.

Lazarevići, o kojima je riječ, zaista su živjeli na Miholjačama, ali su se iselili u nevesinjsku oblast. Jedan zaseok Miholjača još uvijek se naziva po njima — Lazarići.

4. Krstača Todora Lazareva (sl. 16)

Ova, nekada monumentalna, krstača nalazi se sada prebijena na tri dijela i zatrpana u zemlji pred kućom Stevana Lukića, na sjevernoj strani sela Miholjača. Po obliku najbliža je već opisanoj krstači Paje Damjanova. Visoka je 195 cm, široka 50 — 89 cm a debljina se ne može utvrditi bez iskopavanja.

Sl. 16. Miholjače, krstača Todora Lazarevića.

Natpis koji je ispisan širinom krsnice i donjim dijelom trupa (vjerovatno na istočnoj strani) glasi:

А СЕ ЛЕЖН РАБ| БОЖН
МОДОП| ЛАЗАРЕ□ БОГ|
ДА ГА| ПРОСМН| ДУЅЗ

Natpis čitamo: »Ase leži rab boži Todor Lazarev, bog da ga prosti. 1767.«

Za nas je ova krstača značajna jer je jasno datirana u 1767. godinu. Pošto se u natpisu sreće starija (»ase leži«) i mlada (»rab boži«) konstrukcija,

to se vrijeme oko treće četvrtine 18. vijeka može smatrati periodom u kojem je izvršeno jedno od posljednjih kidanja stare tradicije, koja je karakteristična za vrijeme isključive upotrebe stećaka kao nadgrobnih spomenika.

SRĐEVIĆI

1. Porodična grobnica vojvoda Petra, Radoja i Ivana Trkovića (sl. 17)

P. Slijepčević je dao osnovne podatke o grobnici trojice srđevičkih vojvoda.¹⁴ On je uglavnom pravilno pročitao i natpise na ovoj grobnici te mi možemo samo u detalju ispraviti natpis Radoja Trkovića. Slijepčević ga je prepisao kao:

А СЕ ЛЕЖИ РА | ДΩΗ ΩΩ-
Ε(ΩΩ) ΔΔ ΜΡССО(Ω) Η Χ

Međutim, ime treba čitati: ΡΑ ΔΩ Η Ε

(Radoje, a ne Radonja). Znak Ϟ (je) napisan je takođe na trećem zapisu u riječi:

ΩΩϞΩΩΔΔ

Ova grobnica nema izrazitog nadgrobnog spomenika. To je pravougaonim kamenim blokovima ograđen prostor (4,5 m : 2,25 m) a zapisi se nalaze na običnom kamenju uzidanom (suvozdina) u zapadnu stranu grobnice. Baš zato pojava natpisa na grobnici ovakve vrste, koji, kako paleografski tako i svojim karakterom (duhom i sadržajem), stoje u uskoj vezi sa zapisima na stećcima, ima izvjesnog značajna za proučavanje razvoja načina obilježavanja grobova na ovom području. Tim više ukoliko smo u stanju datirati ovu grobnicu u uže fiksirano vrijeme.

Pošto se grobnica nalazi usamljena na jednoj kosi, na kojoj se isto tako na udaljenosti od oko 200 m nalazi omanja skupina stećaka (2 sanduka i 4 ploče), i pošto grobnica leži na mjestu koje je po položaju manje zahvalno nego mjesto gdje se nalaze stećci, proizlazi da su stećci stariji od vojvodske grobnice. To nam govori da ovu grobnicu moramo datirati u period kada je tradicija stećaka bila u procesu zaboravljanja. Vrlo je lako moguće da su sređevačke vojvode izginule u isto vrijeme u nekom sukobu sa turskim vlastima iz Gacka (daleko 4 km). Zna se da je u Srđevićima krajem 16. v. postojala živopisana crkva posvećena sv. Nikoli, koja je poharana 1598. god.¹⁵ Ova crkva sa ostacima živopisa sačuvana je još do danas. Zapis o ovoj pohari, kao i još jedan drugi, govori

nam da su sukobi između turskih vlasti i srpskog stanovništva u Srđevićima bili česti i krvavi.¹⁶

U takvom jednom sukobu mogli su izginuti i vojvode Trkovići te se tim momentom može objasniti i skromnost njihove zajedničke grobnice. Zato bi se smrt ovih vojvoda mogla uže datirati u drugu polovinu 16. v.¹⁷ Krajem 16. v. jedan ugledni

Sl. 17. Srđevići, zajednička grobnica vojvoda Trkovića.

stanovnik sela Srđevića morao da je da se skloni u manastir Tvrdoš i da tamo i smrt dočeka, o čemu će biti riječi u slijedećem komentaru.

Pošto se u zapisima iz Srđevića sreće istovremena upotreba uobičajenog i kvadratičnog znaka za slovo »V«, što pokazuje uticaj crkvenog pisma koji zrači mjesna crkva, kao i zbog drugih paleografskih karakteristika, i radi potpunosti, donijecemo i ostala dva zapisa sa porodične grobnice iz Srđevića,

¹⁶ U to vrijeme u Hercegovini, uglavnom pod vodstvom crkvenih krugova, preduzima se niz akcija protiv turske vlasti (pokušaj unije sa Rimom, zavjere, ustanci, veze sa Rusijom, itd.).

¹⁷ Vojvodske titule tada ponovo postaju popularne, naročito u Crnoj Gori i pograničnim hercegovačkim oblastima. U selu Petrovićima, nedaleko od Kosjereva, postojale su u to vrijeme tri vojvode. Česti su pomeni i gatačkih vojvoda a jedan od posljednjih je Bogdan Zimonjić (1813-1909) koji je po vlastitoj želji sahranjen ispod stećka sa natpisom (Glas. Zem. m., 1895, 280).

¹⁴ P. Slijepčević, nav. djelo, 60.

¹⁵ Lj. Stojanović, ZIN, br. 891.

1.
 ДСЕ ЛЕЖИ ПЕМАРЬ ВΩΕ(ВО)
 АД ПРССОДНХЪ

2.
 ДСЕ ЛЕЖИ ИΩАНЬ □ΩИЕ□ОДА

4Sl. 17^a. Kamenje sa zapisima u vojvodskoj grobnici u Srđevicima.

Sl. 18. Tvrdoši, ploča Jovana Vlatkova iz Srđevića.

SRĐEVIĆI — TVRDOŠ

1. Nadgrobni spomenik **Jovana Vlatkova** (sl. 18).

U novoj crkvi manastira Tvrdoša kod Trebinja nalazi se jedna gore polukružna kamena ploča, vjerovatno nadgrobni spomenik, na kojoj se sa jedne strane nalazi ovaj tekst:

ВЪ ЛВТО ЗРГ | М(Є)С(Є)ЦА
 ФЕВР(АРА) ΘИ | ПАМЕТЬ ІΩ-
 АНУ | ВЛАДКОВУ ΩТ ГАЦКА
 СРЂЕВІЇВЪ

Zapis se čita: »V ljetu 1595 m(e)s(e)ca fevr(ara) — februara) 19, pamet **Ioanu Vlatkovu ot Gacka, Srđević**«. ¹⁸

¹⁸ Natpis mi je ustupio prof. arh. Đurđe Bošković, na čemu mu se i ovom prilikom toplo zahvaljujem.

Slova su pravilna, fino stilizovana, jednake su veličine a klesar pravilno skraćuje riječi i pravi ligature, što je nesumnjivo odraz poznavanja crkvene rukopisne literature, koja se mogla njegovati u manastiru. Rustična i nemirna ćirilica sa stećaka je napuštena. Uticaj retardacione politike obnovljene Pečke patrijaršije je očigledan. Jedino ovalni oblik završetka ploče podsjeća na vrhove antropomorfnih krstova, ali i to u neznačajnoj mjeri.

Tri godine poslije smrti ovoga Jovana poharana je crkva u Srđevićima. Očigledno je da je stanje u Gacku bilo nemirno i da je Jovan izbjegao iz Srđevića i sklonio se u manastir. Zbog toga, kao i zbog izvjesnih zajedničkih crta između vojvodskih natpisa u Srđevićima i tvrdoškog natpisa (»O« kao omega i »V« kao »B«), mi i na osnovu ovoga teksta datiramo vojvodske natpise u drugu polovinu 16. vijeka.

1. Ploča Joka Mandića (sl. 19)

Na brežuljku u zaseoku Mandići u selu Dulićima (jugoistočni dio gatačke oblasti) nalazi se »Mandića groblje« (lokalitet Klanac), nazvano tako što se ovdje isključivo sahranjuje ova poznata **gatačka porodica**.¹⁹ Groblje je zbog toga malo. Osim jednog visokog sanduka (tumbe), koji se nalazi na sredini groblja, i ploče istočno od njega, ostali spomenici su starije i novije krstače, ili su to obični nepritesani kameni blokovi malih dimenzija, na kojima je vrlo plitko ugrebena godina smrti pokojnika. To su nadgrobni spomenici najnovijeg datuma.

Sl. 19. Dulići, ploča Joka Mandića.

Visoki sanduk na postamentu (dimenzije: 100—119 : 95 : 28 cm) ukrašen je sa po pet arkada na južnoj i sjevernoj strani, iznad kojih je friz od šest šestolisnih rozeta. Do njega je ploča (dimenzije: 190 : 105 : 25 cm) oivičena sa gornje strane sa dvije linije koje teku paralelno i znakom krsta na zapadnoj strani. Sa iste strane ploče, na istočnom dijelu, nalazi se uklesan slijedeći tekst:

1749 + CI GROB JOKA MANDIĆA

Čita se: »1749 + Si grob Joka Mandića«

Zapis je važan jer je datiran, što nam direktno potvrđuje da je sahranjivanje pod ploče bilo poznato u Gacku i polovinom 18. vijeka. Ploče se po opštem obliku ne razlikuju od ploča poznatih iz perioda kada je tradicija stećaka bila u kulminaciji. Jedino njeni ukrasi nose pečat novijeg vremena, vrlo su jednostavni (linije na primjer), krst je predstavljen dva puta, jedan veliki i jedan mali ispred epitafa, a zapis nosi obilježje novije paleografije (ne upotrebljava se poluglas, znak za slovo »i« je posuđen iz crkvenoslovenske paleografije a datum je napisan arapskim brojevima).

Postavlja se pitanje nije li Joka Mandić zakopan 1749. godine pod ploču nekog svoga starijeg pretka. Za potvrđan odgovor nema ni jednog argumenta. Ukrasi međutim nedvomisleno svjedoče da su rađeni tek onda kada je urezan i zapis Joku Mandiću. No bilo kako mu drago, ostaje činjenica ~~da su Mandići iz 1749. godine našli za shodno da Joka sahrane ispod jedne ploče, iste kao što su i druge sa »grčkih grobalja«.~~

JOŠ NEKI RANIJE OBJAVLJENI NATPISI

Gradina. Krstača Pavla Županovića (sl. 20)

O krstu u Gradini i natpisu na njemu pisao je prvi C. Truhelka (GZM 1896, 327) a zatim i P. Sijepčević (GZM 1928, II, 57), koji je prezime čitao kao »Hutanovića«. Međutim tačnije je prvo čitanje Ć. Truhelke. Natpis glasi:

ACI KAMI | PAOLA XCM-
NO | ONTA

U transkripciji: »~~Asi kami Pavla Županovića~~ (si. 25).

¹⁹ Lj. Stojanović, ZIN, br. 2139. Radi se o prepodaji jednog jevanđelja manastira Dobričeva 1704. godine, u kojoj je uzeo učešće i jedan »Mandić iz Gacka«. Nesumnjivo je da se radi o ovoj porodici.

Krst se može datirati u predturski period (15. v.).

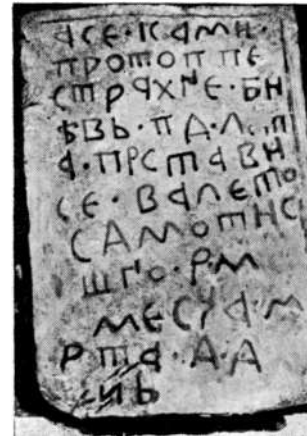
Fojnica. Ploča protopopa Strahinje (sl. 21)

Poslije Truhelkinog objavljivanja ovog natpisa (GZM 1895) u stručnoj literaturi prevladalo je mišljenje da se radi o grobu prezvitera Strahinje, poznatog živopisca sa kraja 16. i početka 17. vijeka (Z. i N. 1232). Nama se čini da za takvo mišljenje nema ubjedljivih dokaza. Ploča pripada nekom mjesnom parohu, pošto bi bilo neobično da natpis, inače bogat podacima o ~~Strahinji~~, ne spominje njegovo zanimanje koje je bilo naročito cijenjeno. Natpis glasi:

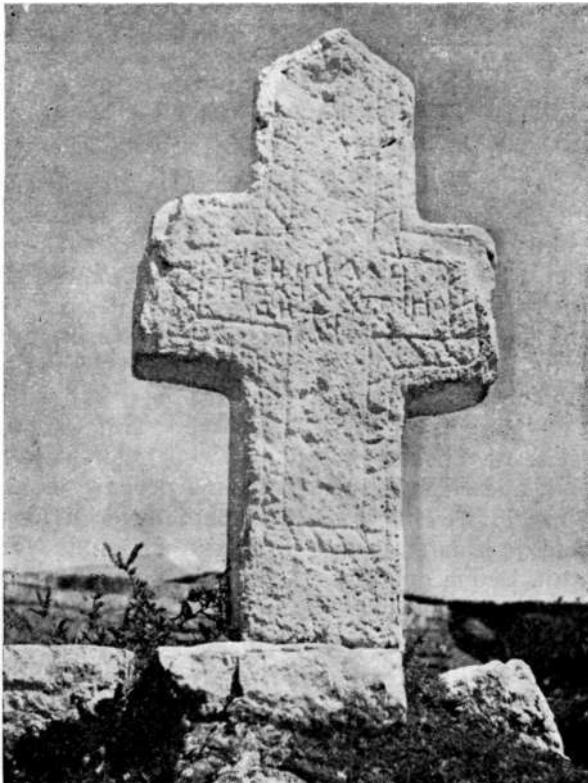
ДСЕ · КАМН · | ПРТОП(О)ПЕ | СТ-
 РАХНЕ · БН | ВЪВЪ · ПА · Л(ЕМ) | Д ·
 ПРСТАВН | СЕ · ВД ЛЕТО | С(Е)Д-
 МО ПНС | ШНО · РМ | МЕСЦА · М |
 РМД · Д · Д | НЬ

НЕССА СЕ | ЗНА ССРСТЬ | БАТРН-
 АД | СЕМНРО | ОНЪД

U transkripciji: »~~Ase kami protop(o)pe Strah-
 (in)e, bijav (živio) 84 leta, prestavi se va leto sed-
 mo tis(u)šno RM (1632), m(e)-s(e)ca m(a)рта D (4)
 d(a)n«.~~ (Sl. 21).

Sl. 21. Fojnica, ploča protopopa Strahinje.

Sl. 20. Gradina, krstača Pavla Županovića.

Brajčevići, Krstača Batriča Semirovića (Babov greb) (sl. 22)

Natpis je u crtežu objavio Ć. Truhelka (GZM. 1895, 281). On je čitao i natpis na ploči uz krstaču koju nisam mogao vidjeti jer se nalazila pod gomilom kamenja. Inače Truhelkinom čitanju nema se šta prigovoriti. Krstača se može datirati na kraj 15. vijeka (sl. 27).

Tekst je jasno čitljiv:

(ΩΩΟΝΖΝΟСНХ Р МЛАДОСТЬ Ѫ
 Ѫ ЗЕМЛН ПЕУНА МХ ПАМЕТЬ
 БЛАЖЕНН ПОСОУН)

Sl. 22. Brajčevići, krstača Batriča Semirovića.

ZAKLJUČCI

Već na prvi pogled možemo primijetiti da nadgrobnih spomenika iz Gacka, bez obzira o kojoj se vrsti radi, pokazuju izrazitu konzervativnost u primanju novih elemenata te zadržavaju tradicionalna obilježja daleko poslije nestanka sličnih formi u drugim oblastima. Ova konzervativnost, karakteristična za Bosnu i Hercegovinu u cjelini, javlja se u Gacku samo u jačim razmjerama, što je posljedica jake geografske izolovanosti. Gatačko polje i njegovo Površje odvojeni su od ostalih krajeva širokim pojasom nenaseljenog krša te je izolovanost ovoga kraja postala već poslovična.

Paleografske, jezičke i stilističke osobine navedenih tekstova, kao i vizuelno-likovna strana nadgrobnih spomenika na kojima se ovi tekstovi nalaze, usko su vezani za **tradiciju stećaka**, koja je nekada u Gacku (14. 15. vijek) bila prešla skoro u opštenarodnu, isključivu tradiciju obilježavanja grobova. Mi smo namjerno naveli nekoliko novijih, na prvi pogled beznačajnih tekstova sa krstača iz 18. i 19. vijeka kako bi uhvatili izvjestan kontinuitet u razvoju epitafa i spomenja od najranijih vremena (ploča Radoja Ivaniševića iz Mrđenovića) do početka 20. vijeka (Sarkofag Nikole Grgura, sl. 23).

Na Mandića groblju u selu Dulićima u Gacku nalazi se, kako smo vidjeli, ploča iz 1749. g. (sl. 19), koja se ni po čemu ne izdvaja iz porodice stećaka (ploča), osim što su stari znakovi za brojeve zamijenjeni novim — arapskim znakovima.

Stariji motivi, karakteristični za stećke, javljaju se na novijim antropomorfnim krstačama (spirale, arkade, rozete), a skoro drastičan primjer stilističkih ponavljanja uzora sa stećaka nalazi se na pomenutom sarkofagu serdara Nikole Grgura u Berušici, koji je klesan 1909. Na južnoj strani ovog sarkofaga klesar Nikola Brborić iz Ljubinja predstavio je u pozitivnoj i negativnoj plastici bitku na Ravnu, stilski sasvim blisku predstavama dvoboja na obližnjim stećcima na Zornoj gomili, Mulju i Ključu. Na istočnoj strani krstače, usadne u sarkofag, predstavljen je portret umrlog, a gore, na sjecištu krsnice, nalazi se predstava glave, koja, kao presonifikacija njegove duše, uzlijeće na krilima na nebo. Gore je tužna vrba a desno i lijevo po jedna šestokraka rozeta (sl. 24).

Čvrst oslon na tradiciju stećaka osjeća se i u invokacijama (»ase leži«, »asei leži), koje se javljaju na krstačama sve do 19. vijeka, kao i u izvjesnim arhaičnim riječima (»triklet« — 17. v., »gospoja« — 18. v., »dobri« — 18. v.), što je često smatrano kao izrazita karakteristika epitafa na stećcima. Paleografske osobine epitafa u Gacku ostaju skoro nepromijenjene od 15. do 19. vijeka, te se s tog razloga paleografske karakteristike vrlo teško mogu iskorištavati za datiranje tekstova, ili se ti podaci moraju vrlo oprezno uzimati imajući na umu retardacione sile pojedinih perioda.

Sl. 23. Berušica, sarkofag Nikole Grgura.

P. Slijepčević je već zapazio da su novija groblja u Gacku najčešće locirana na nekropolama sa stećcima ili su u neposrednoj blizini njih (Garevo, Dulići, Fojnica, Jugovići, Kokorine, Gračanica, Borovno itd.), što je, uostalom, manje ili više, karakteristično za cijelu Hercegovinu. ~~Narod, ipak, vjeruje da groblja sa stećcima, pa i starije antropomorfne krstače pripadaju »Greima«, koji su ovdje nekada živjeli pa se »iselili zbog snijega«, skupivši se na Zornoj gomili.~~ I pored toga što je nastanak ove široko rasprostranjene predaje još uvijek maglovit, čini se da ona nema veći značaj, a možda je zaista nastala u novije vrijeme. Narod poštuje i čuva groblja sa stećcima, a posljednji gatački **vojvoda, Bogdan Zimonjić, nije sumnjao da ispod stećaka leže njegovi preci, što je i pokazao izrazivši želju da bude sahranjen pod jednu ploču**

Sl. 24. Krstača Nikole Grgura.

sa zapisom, kako bi »ležao sa junakom«, što je i učinjeno.²⁰

Ukratko za gatačku oblast se neće moći uzeti kao tačno tvrđenje da je tradicija stećaka naglo prekinuta. Ona je vrlo tiho nestajala u jednom dugom vremenskom periodu, koji se za sada može ograničiti početkom 16. i krajem 18. vijeka.

*

O bosanskim i hercegovačkim krstačama uopšte, i antropomorfnim posebno, dosada su pisali C. Truhelka,²¹ A. Solovljev,²² P. Korošac,²³ A. Benac,²⁴ Š. Bešliagić,²⁵ Đ. Mazalić,²⁶ J. Šidak,²⁷ D. Vidović,²⁸ P. Petrović²⁹ i drugi. Pored radova ovih autora, koji su se doticali problema krstača na teritoriji Bosne i Hercegovine, u posljednje vrijeme pojavio se niz radova koji tretiraju nadgrobne spomenike u Srbiji.³⁰ Naš zadatak ovoga puta svodi se na pokušaj tipologiziranja gatačkih krstača, te sagledavanja razvojnog puta ovih nadgrobnika, što je neophodno uraditi u cilju što tačnijeg datiranja. Zato ćemo se ovom prilikom, ipak, morati dotaći mišljenja ranijih autora kako bi mjesto gatačkih krstača, u okviru opšteg problema pojave ove vrste nadgrobničkih spomenika, bilo što jasnije određeno i sagledano.

O problemu antropomorfnih krstača relativno je najviše, iako uzgredno, govorio A. Solovljev.

²⁰ V. V. Vukasović, Starobosanski natpisi iz Bosne i Hercegovine, Vijestnik, XII, Zagreb, 1890, 84.

²¹ Č. Truhelka, Glasnik Zem. m., Sarajevo, 1895, 274-277.

²² A. Solovljev, Jesu li bogumili poštovali krst, Glasnik Zem. m. Sarajevo, 1948, 95, 96. Isti, Svjedočanstvo pravoslavnih izvora o bogumilstvu na Balkanu, God. Ist. društva NR BiH, Sarajevo, 1953, 22.

²³ P. Korošac, Srednjovjekovne nekropole iz okoline Travnika, Glasnik Zem. m., Sarajevo, 1952, 357-407.

²⁴ A. Benac, Radimlje, 54.

²⁵ Š. Bešliagić, Stari krstovi u Drežnici, Naše starine III, Sarajevo, 1958, 179-188. Obradene krstače su običnog, starijeg izgleda sa bogatom stećko-ornamentikom, ali sa izvjesnim elementima karakterističnim za tursko doba (polumjesec i kriva sablja), te ih autor datira u prve decenije turske okupacije.

²⁶ Đ. Mazalić, Hrišćanski nišani iz okoline Travnika, Naše starine IV, Sarajevo, 1957, 97-119.

²⁷ J. Šidak, Pitanje »crkve bosanske« u novijoj literaturi, God. Ist. društva NR BiH, Sarajevo, 1953, 154-159.

²⁸ D. Vidović, Simbolične predstave na stećcima, Naše starine II, Sarajevo, 1954, 125.

²⁹ P. Ž. Petrović, Motivi ljudskih očiju kod balkanskih Slovena, Glasnik Etnograf, m. XII, Beograd, 1960, 33-35. Isti, Motivi arkada i stolova na stećcima, Starinar, SAN, VII-VIII, 1956-57, 195-205.

³⁰ Navešćemo samo neke. M. Simić, Groblja i nadgrobni spomenici iz okoline Novog Brda, Glasnik Etnograf, m. XII, Beograd, 1954, 161. V. Dvorniković, Tri starija groblja u studeničkom kraju, Glasnik Etnograf, m. 1954, 5-22, itd.

On je primijetio da »nekoliko krstova iz Hercegovine pripada nesumnjivo turskom dobu i da su ovi nadgrobnici postavljeni u istočnoj Hercegovini kako bi se obilježila pripadnost pravoslavnoj vjeri«. On smatra da je uticaj pravoslavlja u ovoj oblasti Hercegovine bio u srednjem vijeku naročito jak.³¹ Ova misao A. Solovljeva je nesumnjivo ispravna te je i naš materijal iz Gacka samo potkrepljuje.

Međutim, nekoliko godina docnije, A. Solovljev mijenja mišljenje, te, raspravljajući o karakteru »bosanske crkve«, kaže da su bogumili »stavljali ponekad primitivne spomenike u obliku »Isu-Krsta« sa raširenim rukama«, podrazumijevajući pod tom vrstom nadgrobnika bilečke krstače, koje su iste vrste kao i gatačke.³² A. Solovljev, dakle, vezuje pojavu antropomorfnog krsta za bogumile. Logično je pretpostaviti da ih on u isto vrijeme datira u predturski period, kada je trebala da cvjeta bogumilska jeres.

Protiv ovoga mišljenja izjasnili su se A. Benac, D. Vidović i J. Šidak. A. Benac ne vidi zašto bi ovakve stilizacije predstavljale »Isu-krsta«, te smatra da je to prije svega plod umjetničkog manira.³³

Dok J. Šidak³⁴ usvaja Benčevu kritiku Solovljeva, D. Vidović smatra da se na antropomorfnim krstačama i čovjekolikim stilizacijama u obliku krsta treba da vide predstave raspeća u ortodoksnom hrišćanskom smislu.³⁵

P. Korošac smatra da likovi čovjeka na krstovima u okolini Travnika predstavljaju portrete umrlih.³⁶

Portrete pokojnika na nadgrobničkih spomenicima u okolini Srebrenice pronašao je i obradio D. Sergejevski. Pošto se ovi portreti redovno predstavljaju sa skrštenim rukama na grudima a jedan od tri, koliko ih je nađeno, nalazi se na jednom sarkofagu, na kosoj strani krova, Sergejevski, s dosta razloga, nalazi da je ova pojava rezultat uticaja Dubrovnika, koji je u Srebrenici u srednjem vijeku imao jaku koloniju. Na taj način, misli Sergejevski, u Srebrenicu je prenesen običaj sahranjivanja pokojnika pod sarkofage sa predstavom umrlog u ležećem stavu, što je bilo jako rašireno u 15. i 16. vijeku na Zapadu, posebno u Italiji, pa i u nekim našim primorskim većim centrima.³⁷

³¹ A. Solovljev, Jesu li... (nav. d.).

³² A. Solovljev, Svjedočanstva ... (nav. d.), 22.

³³ Benac, nav. d., 54.

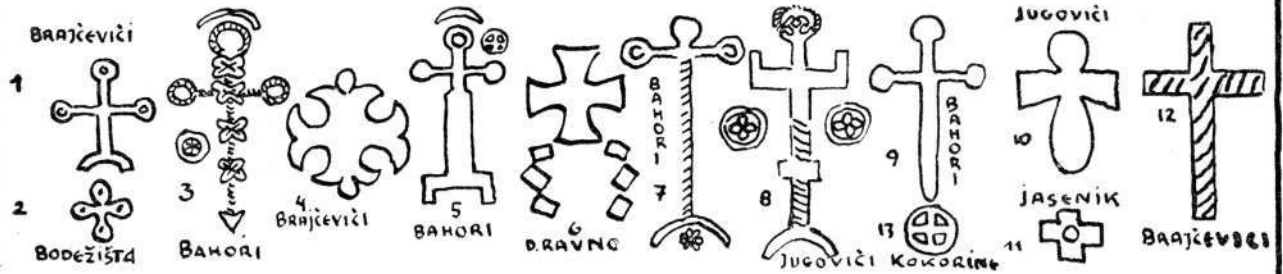
³⁴ J. Šidak, nav. d.

³⁵ D. Vidović, nav. d., 125.

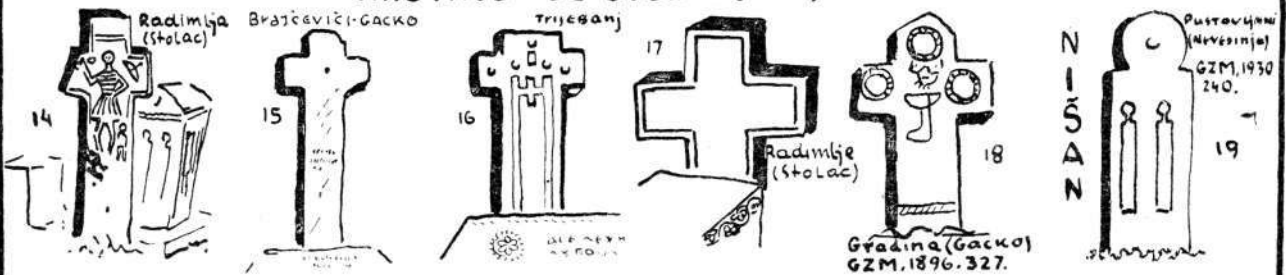
³⁶ P. Korošac, nav. d.

³⁷ D. Sergejevski, Ludmer, 32. Isti, Slike pokojnika na našim srednjovjekovnim nadgrobničkih spomenicima, Glasnik Zem. m., 1953. 131-139.

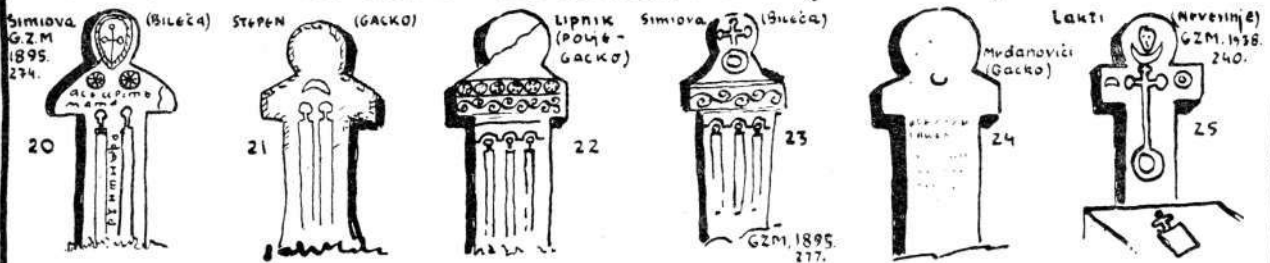
MOTIVI KRSTOVA NA STEĆCIMA U GACKU

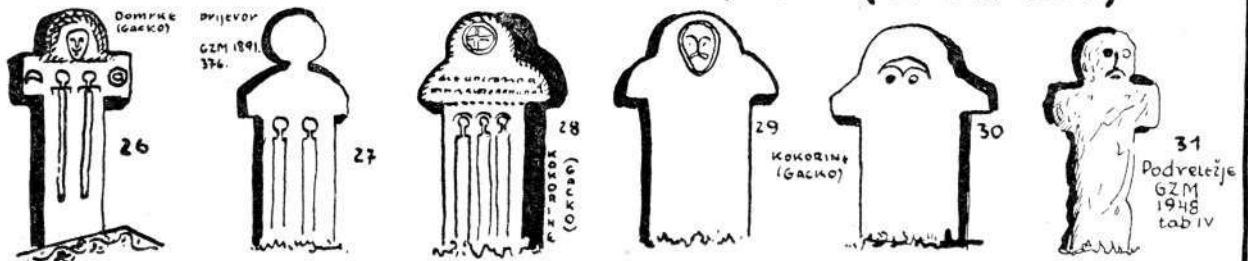
KRSTAČE UZ STEĆKE (PLOČE)-XV-XVI v.

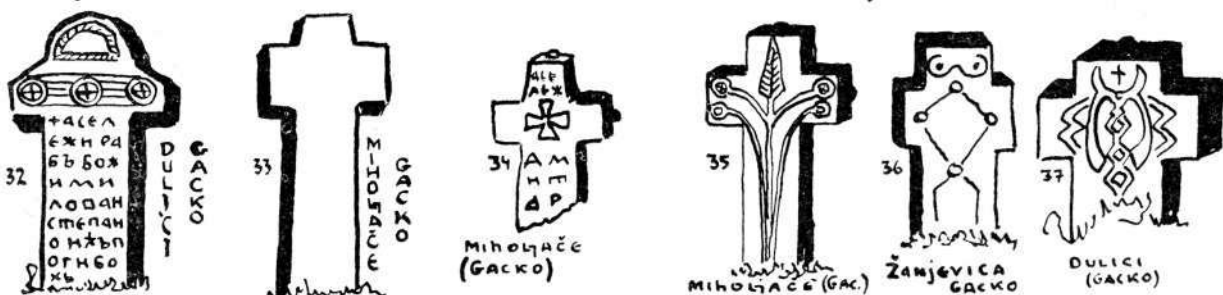
KRSTAČE PRELAZNOG OBLIKA-POČETNI UTICAJ NIŠANA (XV-XVI-XVII v.)

KRSTAČE ANTROPOMORFNOG OBLIKA-JAK UTICAJ NIŠANA (XVI-XVII-XVIII v.)

NOVIJE KRSTAČE-VRAĆANJE NA STARU FORMU (XVIII-XIX v.)

P. Petrović ima posebno mišljenje o pojavi ljudskih očiju na nadgrobnim spomenicima. On kaže da su »kod ljudi, koji tvrdo vjeruju u magičnu moć očiju i zlih pogleda, kao i u neminovnu osvetu od pokojnika, figuralne predstave njihovih očiju bile, po vjerovanju, dovoljna zaštita pokojnika u grobovima i njihovog nadgrobnog kamenja«. Zato smatra da je regresivnom stilizacijom portret sveden na idiogram ljudskih očiju u obliku ptice sa raširenim krilima, dvojnog spiralnog zavoja ili slova T. Na toj liniji Petrović motive ljljana na stećcima i spiralne zavoje proglašava idiogramom očiju, te nalazi brojnu upotrebu ovih stilizacija na nadgrobnim spomenicima, tekstilu, šarenim jajima, arhitekturi i drugdje. Iako se mišljenje P. Petrovića ne može u cjelini usvojiti, naročito ne u pogledu dokaznog materijala, koji je često isforsiran, njegova se osnovna misao da se ljudske oči stavljaju na nadgrobne spomenike u želji da se spomenik čuva (mi bismo kazali u želji humanizacije kamena) može zadržati.³⁸

Navedeni istraživači zadržavali su se isključivo na objašnjenju značenja antropoidnih predstava na nadgrobnim spomenicima, prije svega na krstačama, a nisu pokušavali da vremenski odrede ove spomenike, pa i njihovu pojavu, bez čega se ne može uspješno riješiti ni problem njenog karaktera. Važno je odmah napomenuti da je nekoliko autora dopuštalo mogućnost da antropomorfne krstače potiču dijelom iz predturskog vremena (Solovljev, Vidović, Truhelka) ne uzimaju u razmatranje činjenicu da antropoidne predstave u smislu krstača (ne žanr-predstave sa ljudskim figurama, već predstave u smislu portreta Hrista ili pokojnika) nisu nikako karakteristične za stećke. Dosada nije evidentiran ni jedan antropomorfni stećak.³⁹ Pojava antropomorfnih nadgrobničkih spomenika, kao i pojava portreta na spomenicima, karakteristična je za vrijeme poslije stećaka. Stećci sa ljudskim figurama sa dignutom desnom rukom na Radimlji ili su izuzetak ili se moraju datirati u prelazni period, što se isto može reći i za predstavu pokojnika na sarkofagu u Ludmeru.

Takođe ni jedan antropomorfni krst nije sigurno datiran u vrijeme prije dolaska Turaka u naše krajeve, odnosno u cvatući period stećaka. Solovljev je, kako smo vidjeli, bio sklon da neke krstače iz Hercegovine pripíše turskom periodu, ali je već drugom prilikom antropomorfne krstače iz bilećke okoline vezao za bogumile.⁴⁰ Pošto bilećke i gatačke krstače spadaju u istu vrstu ovih nadgrobničkih spomenika, to opisane gatačke krstače ne potkrepljuju misao Solovljeva jer se one ne mogu

³⁸ P. Ž. Petrović, nav. d., 34, 35.

³⁹ Šire gledano i stećci imaju izvjesne antropomorfne forme, ali one proizlaze iz činjenice da su stećci nastali kao idiogram kuće, međutim, krstače su idiogram čovjeka.

⁴⁰ Solovljev, Jesu li... (nav. d.), 99.

datirati prije dolaska Turaka u ove krajeve. Zbog toga će biti potrebno potražiti uzroke pojave antropomorfničkih krstača tek u novim uslovima koje sa sobom donosi turski okupacioni period.

Na osnovi izvjesnih indicija možemo pretpostaviti da je nadgrobni spomenik u obliku običnog krsta bio poznat i u periodu stećaka, a naročito u vremenu neposredno prije dolaska Turaka. Oni, međutim, nisu imali zaobljenu glavu, ni druge antropomorfne karakteristike, već su to bile obične kamene krstače, slične onima kakve srećemo na Radimlji (Tab. I, br. 14–18.)

Gatačke krstače, iako rijetko datirane, ipak posjeduju u cjelini dovoljno elemenata na osnovu kojih je moguće donijeti tipološki pregled razvoja ove vrste nadgrobničkih spomenika, i to od njihove rane pojave do naših dana. Na taj način moguće je brže i lakše vremenski odrediti i one nedatirane nadgrobne spomenike u Gacku kao i široj okolini. U tu svrhu donosimo tabelu na kojoj su prikazani u hronološkom redu oblici krstača u Gacku, nadopunjenu, u nedostatku izvjesnih oblika, krstačama iz okoline Nevesinja, Bileće i Stoca. Tabela prema tome ima vrijednosti samo za teritorij Istočne i Gornje Hercegovine, konkretnije za oblast Gacka, a hronološki red spomenika je približno tačan, te se on u nekim slučajevima može korigovati u detaljima. Tabela u cjelini govori da je uticaj pravoslavne crkve u srednjem vijeku, a naročito docnije, bio u oblasti istočne Hercegovine, naročito Gacka, osjetan, i da se pojava antropomorfničkih krstača mora datirati tek u turski period.

Pojava antropomorfne krstače kao nadgrobničkog spomenika, i to onog tipa kakav srećemo u istočnoj Hercegovini (sa oblim završetkom i lučno oborenim kracima krsnice), mora se dovesti u vezu i objašnjavati kao rezultat uticaja muslimanskih nadgrobničkih spomenika, nišana. Izgled krstače iz Kokorine, naročito one Mratila Stepanovića (sl. 6), u cjelini podsjeća na nišan. Glava krstače je smanjena i polukružna te se približava izgledu muđeveze na nišanu, a krsnice su skraćene i lučno oborene na dole sa vodoravnim donjim završetkom, slično kao i »turban« kod nišana. Dakle, pod uticajem nišana, spomenika sa izrazitim antropomornim karakteristikama, gatačke krstače i dalje pospješuju inače antropomorfne osnovne forme krsta, na taj način što završetak krstače formiraju u obliku glave, a krsnice u obliku oborenih ruku sa krajnjom reminiscencijom na »turban« nišanu.

Istina, oblik krsta sa krugovima na završecima bio je poznat u našim krajevima i prije dolaska Turaka, na primjer na stećcima i srednovjekovnim bosanskim i humskim poveljama (tab. I, br. 1, 7.)

Međutim, u isto vrijeme na stećcima su se javljale i mnoge druge stilizacije krsta, što znači da se forme krsta sa kružnim završecima ne mogu jednostavno uzeti kao uzorak iz kojeg su se razvile antropomorfne krstače, a da se ta pojava ne

objasni i konkretnijim podsticajem, a to bi bio sasvim razumljivi uticaj islamskih nadgrobni spomenika.⁴¹ Ovo tim prije ukoliko znamo da nadgrobni spomenici u obliku krsta, koji su stariji od antropomorfnih krstača o kojim, je riječ, nemaju kružni završetak »glave«, već je ona pravougaona, klasično završena. Da su ove »klasične krstače« starije od antropomorfnih, govori nam ubjedljivo činjenica: klasične krstače se skoro redovno sreću kao kombinovani spomenici (stećak + krstača), dok su antropomorfne krstače u najčešćim slučajevima samostalni nadgrobni spomenici. Prema tome, antropomorfne krstače su mlade od klasičnih, običnih krstača, koje su bile poznate i u periodu stećaka.

Posebno je pitanje šta treba da predstavljaju antropomorfne forme hercegovačkih krstača, kao i predstave čovjeka na tim krstačama, i o tome, kako smo vidjeli, postoje brojne pretpostavke. Gatačke krstače posjeduju elemente na osnovu kojih je moguće dati samo djelimičan odgovor na ovo pitanje. Međutim, ti elementi obesnažuju izvjesna ranije iznesena mišljenja, kao što druga potvrđuju.

Čini se da je čovjek, ili njegovi simboli, na gatačkim krstačama prije svega čovjek uopšte (homo sapiens). Pojava je nastala na liniji umjetničkog humaniziranja nadgrobnika u smislu njihovog poštivanja i čuvanja.⁴² Ona nosi karakter sporedne, lokalne umjetničke digresije, nešto ekstremnije od antropomorfnih uzoraka viđenih na nišanima, koji su u biti pojave. Ali, da su simboli čovjeka na krstačama u isto vrijeme refleksi težnje da se umrli ovjekovječi u kamenu, u to ne treba sumnjati, te ove simbole treba smatrati rudimentima portreta umrlog. Taj portret su naši neuki kamenoresci samo sveli na simbol čovjeka, na njegov idiogram, što se najbolje vidi na predstavi ljudske glave na krstačama u Kokorinama (krstača Stojana, sina Vučetina). Docije, u 19. vijeku, kada se javljaju sposobniji kamenoresci u Hercegovini, portret pokojnika na nadgrobnicima postaje ponovo široko rasprostranjena i omiljena pojava. Pokojnik se tada (druga polovina 19. vijeka i poslije) prikazuje sa naturalističkim interesom za detalj.⁴³

Opredijelivši se za ovakvo tumačenje, mi ipak nemamo razloga na ga generališemo. U izvjesnom periodu, vjerovatno krajem 16. i početkom 17. vijeka pa i docije, kada se u pravoslavnim masama gornje Hercegovine počeo osjećati jači uticaj obnovljene Pečke patrijaršije, javljaju se u Gacku na jednoj krstači u Domrikama (tab. I, br. 26)

⁴¹ Posmatran u silueti, nišan podsjeća na čovjekovu figuru u dugoj orijentalnoj dolami i s turbanom na glavi.

⁴² P. Ž. Petrović, nav. d., 35.

⁴³ Portret pokojnika postaje tada omiljena tema hercegovačkih kamenorezaca i majstora »šarenih grobalja« u Srbiji.

izvjesni elementi koji mogu biti pozajmljeni sa kompozicije »Raspeće Hristovo«. To je čovjekova glava na sredini krsta sa suncem i polumjesecom na krajevima krsnice.⁴⁴ U ovom slučaju nije isključeno da je izvjesni ikonografski obrazovaniji majstor mogao težiti da predstavi »Raspeće« na krstačama.

Pojaava nije ni malo zagonetna i ne treba joj pridavati dublji značaj niti je treba usko vezati za slične predstave na stećcima. Znamo da su u ovom periodu bile popularne drvorezbarene predstave »Raspeća« u filigranskim okvirima i ikone i freske sa istim motivom, koje su i gatački kamenoresci mogli da poznaju s obzirom na blizinu brojnih živopisanih crkava (Dobrićevo, Sređevići, Trijebanj, Piva itd.). Sasvim je razumljivo da su ti elementi mogli da pređu na krstače.⁴⁵

Međutim, klesari krstača u Gacku i okolini nikada dosljedno ne realizuju ovaj motiv, te ne srećemo pokušaje uobličavanja Hristovih ruku ili nogu, kao ni drugih određenijih elemenata »Raspeća«. Odsustvo ovakvih elemenata teško je objasniti samo nedostatkom ili siromaštvom imaginaciono — kreativnih mogućnosti izvodača.

Uticaj nišana na gatačke krstače nije nimalo izuzetna pojava. Jake uticaje nišana na hrišćanske nadgrobne spomenike konstatovali su Đ. Mazalić⁴⁶ i Š. Bešlagić⁴⁷. U nekim krajevima Bosne, na pri-

⁴⁴ To su obavezni elementi u ikonografskoj šemi ove kompozicije.

⁴⁵ Mi ipak mislimo da su zaključci D. Vidovića (nav. d., 125) o širokoj rasprostranjenosti ove pojave neodrživi. Raspeće na krstačama, pa i stećcima, je savim nekarakteristična i nebitna pojava, i prije se može govoriti samo o izvjesnim elementima ove kompozicije. Tomu u prilog govori ubjedljivo jedan krst objavljen od Š. Bešlagića (Kupres, 1954, 38, sl. 23). Čovjek na ovom krstu, koji autor datira u 15-16. v., sigurno nije Hristos na krstu, već običan čovjek, simbol (portret) umrlog, iako se nalazi tačno ondje gdje bi trebalo da stoji raspeti Hristos.

⁴⁶ Mazalić je konstatovao (nav. d., 97-119) da u okolini Travnik nema kontinuiteta u prelazu sa stećaka na »nišane«, niti sa ovih na krstače. Pod uticajem nišana ovdje se direktno prešlo sa ležećeg stećka na uspravne ploče (»nišane«), te starijih klasičnih krstača uopšte nema. Mazalić i zgoščanski obelisk i obelisk gosta Radina datira u turski period, što poslije uvida u spomenike Gacka postaje prihvatljivije (Mazalić, Zgoščanski obelisk, Glasnik Zem. m., 1949-50, 231-241).

⁴⁷ Š. Bešlagić, nav. d., 186, 187. Obradene krstače su klasičnog izgleda sa bogatom stećko-ornamentikom. ali i sa izvjesnim elementima turskog doba (polumjesec i kriva sablja), te ih autor datira u prve decenije turske okupacije. Naročito je za nas interesantan nadgrobni spomenik (nišan) »kneza Stjepana« iz Ljubinja kod Sezimovca. To je skoro čisti nišan sa vrlo malim znakom krsta, ali i polumjesecom (jasan oportunistički smisao), te se ovaj spomenik može smatrati primjerom krajnje tačke na kojoj su se mogli da nađu hrišćanski nadgrobni spomenici u procesu njihovog približavanja oblicima muslimanskih nadgrobnika — nišana (nav. d., sl. 7).

mjer u okolini Travnika i Ludmeru, ti uticaji su naročito jaki i očigledni. Gornjohercegovačke krstače pokazale su se mnogo otpornijim na ove uticaje; konzervativnost stanovništva ove oblasti i ovdje dolazi do izražaja. Zahvaljujući toj konzervativnosti moglo je i da dođe do pojave antropomorfne krstače kao rezultata kompromisa između novog i tradicionalnog. Krstače uspijevaju da zadrže osnovne elemente krsta, a već početkom 18. vijeka antropomorfni oblici se napuštaju te se ponovo klešu tradicionalne krstače klasičnog oblika (tab. I, br. 33 — 37).⁴⁸

Uticaj nišana na krstače javlja se u sklopu čitavog kompleksa drugih uticaja koje vrši orijentalna kultura na materijalnu kulturu naših ljudi a objašnjava se političkim oportunizmom (stra-

⁴⁸ Prilikom govora o krstači Mratila Stepanovića iz Kokorina spomenuli smo da se na ovoj krstači u ornamentici osjećaju jaki uticaji drvorezbe. Na istom groblju još danas se mogu sresti ogromne, bogato dekorisane drvene krstače sa plastičnim »jabukama« na krajevima krsnica (sl. 6). Skloni smo pomisliti da je sličnih drvenih krstača bilo i u starije vrijeme pa i u periodu stećaka.

hom od podizanja spomenika u vidu hrišćanskog simbola krsta, koji je imao često i političko značenje)⁴⁹ i stihijskim približavanjem krstača nišanima, kao i obratno — nišana krstačama i stećcima (tab. I, br. 19).

⁴⁹ Kanuni i kanun-name, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1957, 31. (Kanun-nama Bosanskog sandžaka iz 1516. godine, slično i u ostalim kanun-nama, pa i hercegovačkoj, strana 43, 56, 66).

Zakoni propisuju: »Podignute su crkve u nekim mjestima u kojima one nisu postojale od starog nevjerničkog vremena. Neka se takve novopodignute crkve dadu porušiti; a oni nevjernici i popovi koji, boraveći u njima uhode stanje i dojavljuju u nevjerničke zemlje, neka se kazne strogo i neka se kazne teškim tjelesnim kaznama«.

»Neka se poruše krstovi koji su postavljeni uz puteve i neka se ne dopušta da ih ubuduće postavljaju. A ako ih postave neka se kazne tjelesnim kaznama oni koji to urade. A onaj kadija u čijem se kadiluku to dogodi, pa to ne zabrani i ne spriječi, to će biti razlog da se svrgne.« (Podvukao Z. K.).

Pored toga što iz ovih zakonskih odredaba vidimo da je krstača u prvim decenijama okupacije bila nepopularna kod turskih vlasti, u isto vrijeme saznajemo da je upotreba krstača bila jače raširena pojava, najvjerojatnije naslijeđena iz predturskog perioda.

STONE CROSSES AND INSCRIPTIONS NEARBY GACKO

The region round Gacko is isolated from other parts of Herzegovine with a wide zone of unhabited racks. The tradition of the mediaeval tombstones in this region lasted considerably longer than in other parts of Bosnia and Herzegovine. It disappeared not earlier than in the 18th century. Here there is a great number of a special kind of tombstones with their own style and form. In the village Dulici the dead were buried under the tables similar to the mediaeval tombstones even in the 18th century.

Necropolises nearby Gacko have had a lot of tombstones, that is anthropologic crosses. They have round tops in the shape of human head and the legs, also. So they are similar to body with a plastic decoration of human head or eyes.

The author has claimed that this phenomenon has been the result of the Moslem tombstones. Classical crosses, that is tombstones in the shape of crosses carved in stones were older than anthropological ones.

The first can be found with the combination of mediaeval tombstones, the latter as separate monuments.

Anthropologic tombstones dated from the Turkish period, from the time when the Moslem tombstones were too numerous and when their influence was great. Their similarity is great indeed. This can be explained with the political opportunism, as the classical cross has often had a political meaning.

This influence was evidenced even more in some regions of Bosnia, and especially in the surroundings

of Travnik and in Eastern Bosnia. In the region round Gacko this influence has not been so strong. Only in this way we can explain anthropologic crosses which had elementary characteristics of cross in this part of Herzegovine.

A. Solovljević thought that they represented the figure of Christ with his extended arms. The author of this article thinks that this theory is rather wrong. For him these crosses belong to the same family with others, especially with those in Eastern and upper parts of Herzegovine.

So the author gives us the outline of the development of this kind of tombstones and presents us a table (table I). From the table it can be read that the oldest crosses were of classical shape; then they got anthropologic forms and in the 19th century they got old forms again.

These crosses and tombstones with their inscriptions have been investigated in the necropolises at Mrdanovici, Kokorine, Gracanica, Domrke, Mihaljaci, Srdevici. An inscription at Tvrdos and a plate from Dulici have been investigated as well.

It can be seen and felt from the text that the influence of orthodox church has been evident, especially with the phenomenon of three calendar names in the graveyard at Kokorine. They belong to the 16th or 17th century and they are: Mratyl, Saphonius and a pesbyter Azarium. In the village Domrke some elements of the crucifixion can be found.